

The Use of Biological Weapons from the Perspective of International Humanitarian Law and Islam

Mohammad Nozri¹, Ali Asghar Aghaler², Fateme Ansari³

¹Associate Professor, Department of Fiqh and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom. Qom. Iran, Email: abasaleh.s@gmail.com

²PhD in International Law, Faculty of Humanities and Law, Khorasgan Azad University of Isfahan. Iran, Email: a.asghar.a@gmail.com

³ Assistant Professor, Department of Fiqh and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom. Qom. Iran (**Correspondant author**), Email: Fa.ansar92@gmail.com

Abstract

Biological weapons are a category of military weapons that differ from conventional arms in that they use biological agents instead of explosive materials. These agents are microscopic living organisms that threaten the life and health of humans, animals, and plants by secreting harmful substances, regardless of their own survival conditions. Due to their unique characteristics, the use of biological weapons poses a serious threat to global health, peace, and security. The findings of this descriptive-analytical study indicate that, although such weapons did not exist in their current form at the time of the advent of Islam, both international humanitarian law and Islamic Sharia provide analogous legal principles prohibiting their use. In addition to invoking international humanitarian law instruments, the prohibition of such weapons can be supported by Islamic teachings and the rules of Sharia. These principles reflect fundamental humanitarian and human rights values that align with rational law and the broader interests of human society.

Keywords: Islamic Humanitarian Law, International Humanitarian Law, Biological Weapons, Armed Conflict.

Received: 2021/06/27 ; **Revised:** 2024/02/28 ; **Accepted:** 2024/06/02 ; **Published online:** 2025/03/29

How To Cite: Nozri, Mohammad; Aghaler, Ali Asghar; Ansari, Fateme (2025). The Use of Biological Weapons from the Perspective of International Humanitarian Law and Islam, *Comparative Study on Islamic and Western Law*, 12(1), 211-236. <https://doi.org/10.22091/CSIW.2024.7085.2110>

Published by: University of Qom

© The Author(s)

Article type: Research

کاربرد سلاح‌های بیولوژیک از منظر حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام

محمد نوذری^۱، علی اصغر آقالر^۲، فاطمه انصاری^۳

^۱دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران، رایانامه: abasaleh.s@gmail.com
^۲دکترای حقوق بین‌الملل، دانشکده علوم انسانی و حقوق، دانشگاه آزاد خوراسگان اصفهان، رایانامه: a.asghar.a@gmail.com
^۳استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم (نویسنده مسئول)، رایانامه: Fa.ansar92@gmail.com

چکیده

سلاح‌های بیولوژیک، عمدتاً همان سلاح‌هایی هستند که در عملیات‌های نظامی کاربرد دارند. تنها فرق این سلاح‌ها در این است که به جای مواد منفجره از عوامل بیولوژیک استفاده می‌شود. عوامل بیولوژیک، موجودات زنده و ریزی هستند که زیست موجودات زنده را در معرض خطر قرار می‌دهند و جدا از شرایط زندگی‌شان موادی ترشح می‌کنند که موجب بیماری یا حتی مرگ در انسان‌ها و حیوانات و گیاهان می‌گردند. این عوامل، با توجه به ویژگی‌های منحصر به فردی که دارند کاربردشان تهدید جدی برای سلامت انسان‌ها و صلح و امنیت جامعه جهانی محسوب می‌گردد. نتایج این بررسی که با شیوه توصیفی تحلیلی انجام گرفته نشان می‌دهد با توجه به اینکه سلاح‌های بیولوژیک در زمان ظهور اسلام به شکل امروزی وجود نداشته، ولی مبانی نظری مورد قبول در منع به‌کارگیری و استفاده از این گونه سلاح‌ها مبتنی بر قواعد نسبتاً مشابه در نظام حقوق بشردوستانه بین‌المللی و شریعت اسلام است و برای ممنوعیت به‌کارگیری این گونه سلاح‌ها همچنان که ممکن است به اسناد حقوق بشردوستانه بین‌المللی استناد کرد می‌توان به آموزه‌های اسلامی و احکام شریعت توسل جست. احکام و قواعدی که ناظر بر موازین حقوق بشردوستانه و حقوق بشر و منطبق بر شریعت عقلانی و مصالح جامعه بشری است.

کلیدواژه‌ها: حقوق بشردوستانه اسلامی، حقوق بشردوستانه بین‌المللی، سلاح‌های بیولوژیک، مخاصمات مسلحانه.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۶؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۳؛ تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۱/۰۹
استاد به این مقاله: نوذری، محمد؛ آقالر، علی اصغر؛ انصاری، فاطمه (۱۴۰۴). کاربرد سلاح‌های بیولوژیک از منظر حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۱۲(۱)، ۲۱۱-۲۳۶.

<https://doi.org/10.22091/CSIW.2024.7085.2110>

مقدمه

حقوق بشردوستانه، مجموعه‌ای از اصول و قواعد حقوقی حاکم بر زمان مخاصمات مسلحانه است که عمدتاً جنبه حمایتی دارد. آنچه امروزه در مجموعه‌ای از قوانین و مقررات تحت عنوان اصول حقوق بشردوستانه بین‌المللی تدوین شده در حقیقت ترجمان ندای وجدان و تلاوت آیات کتاب آسمانی و تجلی فطرت و نهاد پاک آدمی است که به‌منظور انسانی‌تر کردن رفتارهای خصمانه پدید آمده‌اند و به‌عنوان عرف و عادت مسلم بر روابط خصومت‌آمیز میان دولت‌ها حاکم گردیده‌اند. این اصول معرف ساختار حقوقی، حقوق بشردوستانه می‌باشند که ریشه در اصل کرامت انسانی و انسانیت دارد. محور اصلی این اصول تقدم و اولویت بشر است و حرمت انسان‌ها و حمایت از آن است که اهمیت آن‌ها را تا شأن قواعد آمره ارتقاء داده است. این اصول جهان‌شمول بوده و حمایت از آن هدف اصلی حقوق بشردوستانه است (فلسفی، ۱۳۷۰: ۵۸).

سلاح‌های بیولوژیک، از این جهت که علیه بشریت ارتکاب می‌یابد و به دلیل ماهیت غیرانسانی و وحشیانه‌ای که دارند و آثار مخرب و زیانباری که از خود برجای می‌گذارند، کاربردشان مغایر با اصول و قواعد حقوق بشردوستانه و حقوق بشر شناخته شده نزد ملل متمدن و کنوانسیون‌های بین‌المللی است. سلاح‌ها و فناوری‌های بیولوژیک، پدیده‌های چندوجهی هستند که تمامی شئون زندگی انسان‌ها را هم در سطح ملی و هم در سطح بین‌المللی تحت تأثیر قرار داده و بیشتر از سایر جنگ‌افزارها چه در عرصه مخاصمات مسلحانه و چه در عرصه تروریستی موردتوجه قرار گرفته است. سلاح‌های بیولوژیک، به دلیل ویژگی‌های منحصر به فردی که دارند موردتوجه اکثر کشورهای جهان، مخصوصاً کشورهای استعماری قرار گرفته و کاربردشان در مخاصمات مسلحانه و عملیات تروریستی رو به گسترش است. تولید و نگهداری این سلاح‌ها آسان است و به دلیل طبیعت زنده سلاح بیولوژیک، قابلیت تکثیر شدن دارند که این امر باعث می‌شود به راحتی در هوا پراکنده و خودبه‌خود تکثیر و منتشر شوند و وسعت منطقه آلوده را گسترش دهند. این سلاح‌ها، به دلیل نامرئی بودن و داشتن اثرات تأخیری، می‌توانند همه ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، امنیتی، زیست‌محیطی، غذایی و حتی اخلاقی و فرهنگی را تحت تأثیر قرار دهند. عملکرد این سلاح‌ها بسیار گسترده است و می‌تواند انسان‌ها، حیوانات و محصولات کشاورزی را در برگیرد. این سلاح‌ها، توانایی بالا برای وارد نمود صدمه به اهداف را دارند و برای از بین بردن نیروهای طبیعت از مقاومت بالایی برخوردارند. این سلاح‌ها، سلاح‌های غیردقیق و کور هستند و دقت لازم کافی برای اهداف تعیین شده را ندارند و به‌کارگیری آن‌ها می‌تواند از اهداف موردنظر فراتر رود (خالقی و نبوی، ۱۳۹۴: ۲۵). این سلاح‌ها، دارای عوارض غیرقابل‌پیش‌بینی هستند و افراد شخصی در برابر آن‌ها به مراتب آسیب‌پذیرتر از نظامیان هستند. زمان مناسب برای مقابله با آن‌ها وجود ندارد و قابلیت پنهان نمودن عامل اصلی در این سلاح‌ها وجود دارد. این سلاح‌ها، تأثیرات مخرب و مهلکی بر روی هدف

خود داشته و صدمات شدیدی به آن‌ها وارد می‌نمایند (موسوی و چهل‌تنی، ۱۳۹۰: ۱۵۵). به‌کار بردن سلاح‌های بیولوژیک، آثار فحیعی همچون، مرگ‌های دردناک، اپیدمی^۱ و پاندمی^۲ و وحشتناک به همراه دارد (شاه‌حسینی، ۱۳۸۱: ۵۹۷). این سلاح‌ها، چون قادرند آلودگی گسترده و محدودیت‌ناپذیری ایجاد کنند و سطح وسیعی از انسان‌ها را در بر گرفته و از بین ببرند؛ عملاً اصول حقوق بشردوستانه را زیر سؤال برده و جزو مصادیق سلاح‌های کشتار جمعی محسوب می‌گردند. اصطلاح سلاح‌های کشتار جمعی در سال ۱۹۴۸ میلادی در یکی از اسناد کمیسیون سلاح‌های متعارف سازمان ملل متحد به‌کار رفته و از آن پس رواج گسترده‌ای یافت است.^۳ خاصیت اصلی این نوع سلاح‌ها، این است که در کاربردشان، امکان تفکیک میان افراد، نظامی و غیرنظامی وجود ندارد (دستغیب، ۱۳۹۵: ۳۳).

در این مقاله محقق سعی نموده، ضمن بررسی قواعد بنیادین حقوق بشردوستانه در دو نظام بین‌المللی و اسلام و چارچوب‌بندی کاربرد این‌گونه سلاح‌ها از دیدگاه این دو نظام حقوقی، به این سؤال پاسخ دهد که کاربرد سلاح‌های بیولوژیک، در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام چه حکمی دارد. در پاسخ، فرضیه اصلی این است که سلاح‌های بیولوژیک با توجه به آثار مخرب و فحیعی که از خود برجای می‌گذارد، استفاده از این‌گونه سلاح‌ها در مخاصمات مسلحانه در تضاد با اصول و قواعد حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام است و نقض آشکار این اصول تلقی می‌گردد و کاربردشان در درگیری‌ها ممنوع است.

۱. پیشینه تحقیق

در زمینه سلاح‌های بیولوژیک، کتاب‌ها و مقالات زیادی چه به زبان فارسی و چه به زبان لاتین به نگارش درآمده است که بیشتر این کتاب‌ها و مقالات، عوامل بیولوژیک را از بعد پزشکی مورد بررسی قرار داده‌اند. چراکه عامل بیولوژیک در حوزه پزشکی و بهداشت کاربرد دارد. یکی از مهم‌ترین این کتاب‌ها، بیوتروریسم در طب غربی از محمد دریایی است. در این کتاب ابعاد پزشکی عامل بیولوژیک کامل توضیح داده شده است. از بعد نظامی، این عوامل نیز در چند کتاب مورد توجه قرار گرفته است. کتاب «دفاع در برابر جنگ بیولوژیک و بیوتروریسم» از محمدحسن شاه‌حسینی است که ابعاد نظامی سلاح‌های بیولوژیک و توانایی‌های کشنده این سلاح‌ها به‌خوبی توضیح داده شده است، ولی منابعی که از نظر حقوقی مخصوصاً حقوق بشردوستانه اسلامی، کاربرد این‌گونه سلاح‌ها را مورد واکاوی قرار داده

۱. اپیدمی (epidemic)، عارضه یا بیماری عام، بیماری‌ای که به‌عموم مردم سرایت کرده، مسری و همه‌گیر باشد.

۲. پاندمی (pandemic)، هنگامی که یک بیماری از مرز چند قاره بگذرد. مانند بیماری، ایدز یا کرونا، که می‌توان گفت در حال جهانی شدن است.

۳. این کمیسیون را شورای امنیت در ۱۳ فوریه ۱۹۴۷ تأسیس کرد (ممتاز، ۱۳۷۷: ۱۲).

باشد، چه در زبان فارسی و چه در زبان لاتین محدود است؛ بنابراین کاربرد عوامل بیولوژیک، به‌عنوان سلاح از منظر حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام، یک نوآوری است که محقق در این مقاله با تکیه بر قواعد و اصول موجود در منابع فقهی اسلامی و اسناد حقوق بین‌الملل به آن پرداخته و ثابت کرده که استفاده از این سلاح‌ها در درگیری‌ها در تضاد با اصول و قواعد حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام است و نقض آشکار این اصول تلقی می‌گردد.

۲. اصول کلی حقوق بشردوستانه بین‌المللی در مورد کاربرد سلاح بیولوژیک

حقوق بشردوستانه بین‌المللی که به «حقوق جنگ» یا «حقوق مخاصمات مسلحانه» نیز معروف است، مجموعه‌ای از قوانینی است که به دنبال روش‌های بشردوستانه، برای محدود کردن اثرات مخاصمات مسلحانه است. این شاخه از حقوق، از افرادی که در مخاصمه مشارکت ندارند یا در حال حاضر از جنگیدن کناره‌گیری کرده‌اند، محافظت کرده و روش‌ها و متدهای مخاصمه را محدود می‌کند (Quintin, Anne, 2001:93). دیوان بین‌المللی دادگستری نیز در سال ۱۹۴۹ میلادی در ماهیت رأی کانال کورفو «ملاحظات اساسی بشردوستانه» را به‌عنوان اصول کلی به رسمیت شناخته شده در حقوق بین‌الملل عمومی عنوان می‌نماید؛ همچنین دیوان به تفصیل در دو نظریه مشورتی خود در قضایای «مشروعیت تهدید یا توسل به سلاح‌های هسته‌ای» (۱۹۹۶) و مشروعیت «ساخت دیوار حائل در اراضی اشغالی فلسطین» (۲۰۰۴) و رأی ترافعی خود در قضیه «فعالیت‌های مسلحانه در سرزمین کنگو» (۲۰۰۵) به موضوعات بشردوستانه پرداخته است (رضوی فرد و نوروزی، ۱۳۹۶: ۳). دیوان، اصول تفکیک، منع کاربرد سلاح‌های غیرقابل تمییز، منع ایجاد درد و رنج غیرضروری بر رزمنده‌ها و نامحدود نبودن حق دولت‌ها در انتخاب روش و کاربرد تسلیحات را به‌عنوان اصول بنیادین تشکیل دهنده زیربنای حقوق بشردوستانه برمی‌شمارد (البرزی‌ورکی، ۱۳۸۳: ۵۸؛ نظریه مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری، ۱۹۹۶).

هم‌اکنون بخش اعظمی از اصول و قواعد حقوق بشردوستانه جایگاه برجسته‌ای در نظام حقوق بین‌الملل دارند و نقض آشکار آن‌ها جنایت محسوب شده و موجب مسؤولیت افراد و دولت‌ها را فراهم می‌آورد؛ زیرا این اصول و قواعد تبدیل به قواعد آمره‌ای شده‌اند که رعایتشان در هر شرایطی الزامی بوده و تخطی از آن‌ها به‌هیچ بهانه‌ای مجاز نیست. علت و انگیزه جنگ در رعایت مقررات مزبور اثری ندارد و این قواعد و مقررات در هر حال و بدون تبعیض نسبت به افراد تحت حمایت باید رعایت گردد. مهم‌ترین این اصول عبارت‌اند از:

۲-۱. اصل محدودیت

اصل محدودیت، یکی از اصول بنیادین حقوق بشردوستانه بین‌المللی است. بر اساس اصل محدودیت

اختیار دولت‌ها در استفاده از ابزارها و فنون جنگی نامحدود نیست. با اینکه حقوق بین‌الملل از اساس حاکمیت محور بوده است؛ اما متکی به آزادی عمل کامل آن‌ها در روابط بین‌الملل و حتی داخلی نیست. حقوق بشردوستانه بین‌المللی برای اینکه دولت‌ها را به جنگ انسانی ملزم نماید از آغاز بر محدودیت در کاربرد سلاح به‌عنوان وسیله جنگی تکیه نموده و این آزادی عمل را تعدیل و محدود نموده است (زمانی و پیری، ۱۳۹۱: ۴۲). در واقع از آنجا که تنها هدف مشروعی که دولت‌ها بایستی در انجام و اجرای آن در طی جنگ برای آن تلاش کنند، همان ضعیف کردن نیروی نظامی دشمن است؛ بنابراین حق دولت‌های متخاصم در اتخاذ ابزارها و روش‌های آسیب‌رسانی به دشمن نامحدود نیست.^۱ این بدان معنا است که سلاح‌ها و روش‌های جنگی قابل استفاده محدود است. یعنی استفاده از سلاح‌هایی که آسیب غیرضروری یا جراحات بیش از حد لزوم وارد می‌نمایند ممنوع است (راجز و مالرب، ۱۳۸۲: ۳۴). منظور از صدمه زاید یا رنج غیرضروری، آسیب یا رنجی است که با نفع نظامی که از کاربرد سلاح یا شیوه جنگی به دست می‌آید، نامتناسب باشد.

ممنوعیت آسیب غیرضروری یا جراحات بیش از حد، یک اصل هنجاری قدیمی است که طلیعه و سرآغاز آن ممنوعیت استفاده از سلاح‌های سمی و کاربرد سم (سلاح‌های بیولوژیک)، به‌عنوان یک ابزار جنگی بوده که عیناً در عرف قرون وسطا ریشه دارد. هدف جلوگیری از آسیب غیرضروری برای اولین بار در اعلامیه سن پترزبورگ ۱۸۶۸ میلادی طراحی شده است.^۲ در این اعلامیه، اصل عرفی ممنوعیت استفاده از تسلیحات واردکننده رنج غیرضروری تدوین گردیده است. حقوق بشردوستانه بین‌المللی این امر را پذیرفته که ناتوان ساختن رزمندگان دشمن یکی از اهداف مشروع جنگ تلقی می‌شود؛ اما با استفاده از سلاح‌هایی که بدون هیچ‌گونه دستاورد نظامی، باعث رنج اضافی می‌شوند، مخالف است. این اصل یکی از اصول کلی حقوق بشردوستانه بین‌المللی است که از رهگذر آن عدم مشروعیت تمامی سلاح‌ها از جمله سلاح‌های بیولوژیک تعیین می‌گردد. همچنین، قانون ممنوعیت کلی سلاح‌ها یا مواد دارای ماهیت آسیب‌زنندگی غیرضروری یا مقررات راجع به آسیب غیرضروری در بند ۵ ماده ۲۳ مقررات لاهه نیز درج شده است. دیوان بین‌الملل دادگستری نیز اصل ممنوعیت به‌کارگیری سلاح‌ها و شیوه‌هایی را که رنج و درد غیرضروری بر رزمندگان وارد آورد یا صدمات بیش از حد را موجب شود را به‌عنوان یکی از اصول بنیادین حقوق بشردوستانه معرفی می‌نماید (نظریه مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری، ۱۹۹۶: پاراگراف ۷۸). از اصل کلی و بنیادین محدودیت، اصول جزئی‌تری همچون، اصل تفکیک، اصل تناسب

۱. بند ۱ ماده ۳۵ پروتکل اول ژنو

۲. اعلامیه ۱۸۶۸ سن پترزبورگ: دولت‌های تصویب‌کننده این اعلامیه اعلام کردند که تنها هدف مشروع نظامی، تضعیف نیروهای نظامی دشمن است و استفاده از سلاحی که تأثیری بیش از این بر دشمن دارد غیرضروری و ممنوع است.

و اصل رفتار انسانی و عدم تبعیض، به تدریج عینیت و مصادیق بیشتری یافته و در حوزه حقوق بین‌الملل قراردادی وارد شده و با افزایش قبول و اجرای آن در رویه دولت‌ها به اصول عرفی و مهم حقوق بین‌الملل معاصر تبدیل گردید است (رفیعی، ۱۳۷۶: ۴۴)؛ بنابراین، اصول تفکیک و تناسب و... نتایج منطقی و مصادیق بارز اصل نامحدود نبودن اختیار و آزادی عمل دولت‌ها در انتخاب و به‌کارگیری جنگ‌افزار در درگیری‌های مسلحانه هستند.

۲-۲. اصل تفکیک

این اصل در حقوق بشردوستانه بین‌المللی از اهمیت زیادی برخوردار است و می‌توان آن را یکی از مهم‌ترین دلایلی دانست که بر عدم مشروعیت سلاح‌های بیولوژیک دلالت دارد. بر اساس ماده ۴۸ پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو، طرف‌های درگیر در نبردهای مسلحانه باید در همه زمان‌ها و فارغ از آنکه ماهیت درگیری به‌صورت تهاجمی یا تدافعی باشد، غیرنظامیان و اهداف غیرنظامی نبایستی مورد هدف دشمن قرار گیرند. همچنین، این اصل تنظیم‌کننده شیوه استفاده از جنگ‌افزارها در درگیری‌های مسلحانه است (کاسسه، ۱۳۷۵: ۴۵). دیوان بین‌المللی دادگستری نیز در نظر مشورتی خود در خصوص مشروعیت تهدید یا توسل به سلاح‌های هسته‌ای (۱۹۶۹)، اصل تفکیک را به‌عنوان یکی از اصول بنیادین و غیرقابل تخطی حقوق بشردوستانه در نظر گرفته و قاطعانه اعلام می‌کند که اصل تفکیک به‌منظور حمایت از جمعیت و اموال غیرنظامی است. در این رأی دیوان اعلام می‌کند که برخی اصول بنیادین حقوق بین‌الملل بشردوستانه، از جمله اصل تفکیک، اصول غیرقابل نقض حقوق بین‌الملل عرفی هستند و برای کرامت انسانی آن‌چنان ضروری می‌باشند که می‌توان آن‌ها را مستقیماً از اصول عام حقوق موسوم به «ملاحظات اولیه انسانی» استخراج کرد (رضوی‌فرد و نوروزی، ۱۳۹۶: ۶). این اصل در حقوق بین‌الملل و ویژگی عرفی دارد و بر هر نوع درگیری مسلحانه قابل اعمال است. اصل تفکیک، در حقوق بین‌الملل بشردوستانه مطلق نیست، بلکه بر اساس ماده ۱۹ کنوانسیون چهارم ژنو، این تفکیک تا زمانی معتبر است که اهداف غیرنظامی در امور نظامی مورد استفاده قرار نگیرند که در این صورت جزو اهداف نظامی محسوب شده و فاقد مصونیت خواهند بود. به‌رغم، نقض جدی این اصل در جنگ‌های جهانی اول و دوم اصل مذکور هنوز یکی از اصول اساسی حقوق بشردوستانه بین‌المللی محسوب می‌گردد.

۲-۳. اصل تناسب

خسارت‌ها و تلفات، بخشی از واقعیت‌های ملموس جنگ‌ها و درگیری‌ها می‌باشند. اما بر اساس اصل کلیدی تناسب در حقوق بشردوستانه بین‌المللی، بایستی میان این خسارت‌ها و تلفات و نتیجه نظامی به‌دست آمده، نوعی تعادل و تناسب وجود داشته باشد. به‌عنوان مثال، نمی‌توان به خاطر انهدام یک پادگان نظامی در نزدیک شهر، تمام شهر را بمباران کرد؛ بلکه حمله بایستی به‌صورت کنترل شده و هدایت شده

صورت گیرد. اصل تناسب در جایی اعمال می‌شود که استفاده از سلاحی مجاز بوده و هدف انتخابی نیز در مفهوم حقوق بشردوستانه هدف نظامی باشد. در چنین حالتی، اگر تلفات و صدمات جنبی قابل پیش‌بینی ناشی از حمله با چنین سلاحی در مقایسه با ارزش اهداف نظامی بیش از حد باشد، استفاده از آن سلاح ممنوع است (البرزی‌ورکی، ۱۳۸۳: ۲۵).

اصل تناسب در منابع قراردادی حقوق بشردوستانه ذکر نشده است، اما در مقررات زیادی از این اسناد انعکاس دارد؛ از جمله در مواد ۲۲ و ۲۳ مقررات منضم به کنوانسیون چهارم ۱۹۰۷ میلادی لاهه و مواد متعددی از پروتکل اول ۱۹۷۷ میلادی ژنو، به‌ویژه دو ماده ۵۱ و ۵۷ که هر نوع حمله‌ای که صدمات جانی یا خسارات مالی ناشی از آن به غیرنظامیان نسبت به دستاوردهای عینی و مستقیم که انتظار آن می‌رود زیاد از حد باشد، منع شده است. دیوان بین‌المللی دادگستری نیز هیچ اشاره مستقیمی به اصل تناسب به‌عنوان یکی از اصول حقوق بشردوستانه ندارد، ولی چند تن از قضات دیوان ماهیت عرفی آن را به شکلی مورد تأکید قرار داده‌اند (البرزی‌ورکی، ۱۳۸۳: ۶۲). همچنین، بر اساس اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری انجام حملات نامتناسب، یک جنایت جنگی قلمداد می‌گردد.^۱ نتیجه آشکار اصل تناسب، انتخاب هدفی است که حداقل خطر را برای زندگی و اهداف غیرنظامی داشته باشد.

۲-۴. اصل رفتار انسانی و عدم تبعیض

در حقوق بشردوستانه بین‌المللی، منظور از این اصل آن است که با همه انسان‌ها بایستی رفتاری انسانی و بدون هرگونه تبعیض ناشی از جنسیت، ملیت، نژاد، مذهب یا عقاید سیاسی صورت گیرد. اصل رفتار انسانی، همیشه قابل اعمال بوده و استمرار دارد و شرایط مخاصمه، دلایل مخاصمه و مواردی از این قبیل نمی‌تواند مانع رفتار انسانی گردد (امامی و شوپای‌جویباری، ۱۳۹۵: ۸۳). در مقدمه کنوانسیون چهارم ۱۹۰۷ میلادی لاهه، در مورد رعایت حقوق و عرف جنگ شرطی معروف به شرط مارتس^۲ گنجانده شده است. این شرط بیان می‌کند که در موارد پیش‌بینی نشده در این مقررات، ساکنان مناطق درگیر جنگ و متخاصمان، مشمول حمایت مذکور در اصول حقوق ملت‌ها هستند که برگرفته از رویه مورد تأیید ملل متمدن و حقوق انسانی منطبق بر وجدان عمومی می‌باشند. همچنین، طبق بند ۲ ماده ۱ پروتکل الحاقی اول، نظامیان و غیرنظامیان در مواردی که مشمول کنوانسیون‌ها و پروتکل یا دیگر موافقتنامه‌های بین‌المللی نباشند، همچنان، مشمول حمایت و اقتدار اصول حقوق بین‌الملل خواهند بود که از عرف مسلم و اصول انسانیت و ندای وجدان عمومی ناشی می‌شود؛ بنابراین شرط مارتس قاعده‌ای برای پر کردن خلأ حقوق معاهده‌ای در حمایت از ارزش‌های بنیادین بشری است (سلیمی، ۱۳۹۴: ۵۵).

۱. ماده ۸(ب)(۴) اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری

۲-۵. اصل حمایت از محیط‌زیست

در نظام حقوق بشردوستانه بین‌المللی موجود از زمان شکل‌گیری قواعد لاهه (۱۸۹۹ و ۱۹۰۷ میلادی) و سپس حقوق ژنو (کنوانسیون‌های چهارگانه ۱۹۴۹ میلادی و پروتکل‌های الحاقی) می‌توان از معاهدات متعددی یاد نمود که به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم ناظر بر حمایت از محیط‌زیست است. شاخص‌ترین سند حقوقی بشردوستانه بین‌المللی که به موضوع محیط‌زیست پرداخته است، پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو است. به‌موجب بند ۳ ماده ۳۵ این پروتکل، به‌کار بردن روش‌ها و ابزارهای جنگی که هدف از آن‌ها وارد آوردن خسارت شدید، گسترده و درازمدت به محیط‌زیست طبیعی باشد یا احتمال می‌رود چنین اثراتی داشته باشد، ممنوع است. همچنین ماده ۴۸ به‌گونه‌ای غیرمستقیم از محیط‌زیست حمایت می‌نماید.

کنوانسیون ۱۹۷۶ میلادی سازمان ملل متحد معروف به انمد^۱ در مورد ممنوعیت استفاده از تکنیک‌های تغییر دهنده محیط‌زیست تنها کنوانسیون خاص زیست‌محیطی است که موضوع محوری آن ناظر بر ممنوعیت استفاده از محیط‌زیست به‌عنوان سلاح است. زمینه‌های اولیه تدوین چنین کنوانسیونی به استفاده ارتش آمریکا از عامل نارنجی در خلال جنگ ویتنام برمی‌گردد. بر اساس ماده ۱ این کنوانسیون دولت‌ها متعهد گردیده‌اند که از آن دسته از تکنیک‌های تغییر دهند محیط‌زیست که منجر به ایجاد آثار گسترده، طولانی‌مدت یا شدید گردیده و منجر به آسیب و خسارت به هر یک از دول عضو گردد، اجتناب ورزند. در بخشی از ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی نیز تخریب شدید، گسترده و بلندمدت محیط‌زیست ممنوع اعلام شده است. علاوه‌بر این، تخریب و وارد آوردن خسارت به محیط‌زیست می‌تواند تنها رکن مادی جنایات بین‌المللی مطروحه در اساسنامه دیوان باشد. با توجه به مطالب فوق، استفاده از سلاح‌های بیولوژیک که یکی از عمده‌ترین عوامل تخریب و آلودگی محیط‌زیست است و آلودگی ناشی از آن‌ها بر روی محیط‌زیست به‌صورت پایدار باقی می‌ماند، ممنوع است (فهمی و مشهدی، ۱۳۹۵: ۷۲).

۳. اصول کلی حقوق بشردوستانه اسلامی در مورد کاربرد سلاح‌های بیولوژیک

در منابع حقوق اسلامی، برخلاف حقوق بشردوستانه بین‌المللی که متناسب با تحولات زمان به تشریح سلاح‌های مختلف پرداخته، نص صریحی راجع به تولید و کاربرد سلاح‌های بیولوژیک، وجود ندارد؛ زیرا در صدر اسلام ابزارها و سلاح‌های نامتعارف به شکل امروزی آن وجود نداشته است. اما با بررسی حکم به‌کارگیری سلاح‌های خطرناک مشابه، می‌توان به دیدگاه اسلام در این زمینه پی برد.

۳-۱. ممنوعیت استفاده از سم در درگیری‌ها

در روایتی به نقل از پیامبر اکرم (ص) به ممنوع بودن کاربرد سم که یکی از انواع سلاح‌های بیولوژیک است، اشاره شده است. «ان النبی (ص) نهی ان یلقى السم فی بلاد المشرکین»، رسول خداوند (ص) «از به‌کارگیری سم در سرزمین مشرکان نهی فرموده است» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۲۸؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶: ۱۴۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۵: ۶۲ و ج ۱۱: ۴۶؛ نوری طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱۱: ۴۱؛ علامه مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۹: ۱۷۷ و ج ۱۰۸: ۲۷۱؛ علامه مجلسی، ۱۴۰۷، ج ۱۸: ۳۵۳؛ طباطبایی بروجردی، ۱۴۰۷، ج ۱۳: ۱۵۳). در این روایت هرچند تنها از سم نام برده شده، اما به دلیل مشابهت تأثیر سم با سلاح‌های مدرن بیولوژیک، تمامی آن‌ها را دربر می‌گیرد؛ زیرا، فرقی میان مسموم کردن آب، هوا و زمین با استفاده از دیگر سلاح‌های بیولوژیک نیست. بدیهی است، نهی در این روایت، دلالت بر حرمت و ممنوعیت استفاده از این سلاح‌ها را دارد. به‌علاوه، ممنوع بودن کاربرد سلاح‌های بیولوژیک، از مهم‌ترین رفتار و مقررات جهاد در حقوق اسلام است.

از لحاظ فقهی «اکثر فقهای عظام استفاده از سم را علیه طرف مقابل ممنوع اعلام نموده‌اند» (عظیمی شوشتری، ۱۳۹۲: ۱۵۰). برای مثال، صاحب جواهر قائل به حرمت است و در بیان مبنای این حرمت احتمال داده است که این قبیل روش‌های جنگی منجر به کشتار کسانانی شود که قتل و کشتن آن‌ها مجاز نبوده است (نجفی، ۱۴۰۴: ۶۸). همچنین، بعضی از فقها نظیر خلیل الملکی در بحث جهاد پیرامون استفاده از نیزه‌های زهرآلود، حکم به حرام بودن استفاده از این سلاح‌ها نموده‌اند. چراکه نیزه‌های زهرآلود، منجر به ایجاد جراحت و آسیب بیش از حد ضروری به دشمن می‌شود. بر این اساس استفاده از نیزه‌های سمی ممنوع اعلام شده است (حمیدالله، ۱۳۸۶: ۲۳۵). در یک بررسی کلی می‌توان رویکرد فقه اسلامی به ریختن سم و استفاده از چنین سلاح‌هایی در درگیری‌ها را در چهار قول ذیل خلاصه کرد. قول اول: حرمت القاء سم به‌صورت مطلق، قول دوم: حرمت القای سم مگر این‌که گشایش کشور دشمن منوط به آن باشد، قول سوم: حرمت استفاده از سم مگر ضرورت ایجاب کند و قول چهارم: کراهت (شیخ طوسی، ۲، ۱۴۰۰: ۳۱۲؛ شیخ طوسی، ۳، ۱۳۴۷: ۱۵۳؛ شیخ طوسی، ۴، ۱۳۸۷: ۱۱؛ حلی، ۱۴۱۷: ۲۰۱؛ حلی، ۱۴۱۰: ۲؛ حلی، ۷: ۲؛ علامه، ۱۴۲۰: ۲؛ حلی، ۱۴۲۰: ۲).

۳-۲. اصل تفکیک در درگیری‌ها

حقوق اسلام که احترام به انسانیت و تکریم بشریت را در هیچ حال از یاد نمی‌برد و به فضیلت و تقوا به‌عنوان اساس و پایه روابط بین‌الملل در زمان جنگ و صلح می‌نگرد، اصل تفکیک را می‌شناسد و کشتن غیرنظامیان را مگر در حد ضرورت جایز نمی‌شمارد (ساعد، ۱۳۹۲: ۲۸۳). در مبنای حقوق اسلام، اصل تفکیک بین نظامیان و غیرنظامیان که از اصول حقوق بشردوستانه اسلامی است، مورد پذیرش قرار گرفته است. پیامبر گرامی اسلام (ص)، هرگاه لشکری را به مأموریتی اعزام می‌کردند، سفارش می‌فرمودند:

«... لا تَغْلُوا و لا تَمْتَلُوا و لا تَغْدِرُوا و لا تَقْتُلُوا شَيْخاً فَانِيّاً و لا صَبِيّاً و لا امِراً و...» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵: ۸۵)، «با دشمنان بجنگید؛ اما پیران، کودکان و زنان را مثله نکنید، با آنان عهدشکنی نکنید، به آنان خیانت نکنید و آنان را نکشید». نظیر این روایت را اهل سنت از پیامبر گرامی اسلام (ص) نیز نقل کرده‌اند که آن حضرت هنگامی که می‌خواستند یاران خود را به سوی دارالحرب اعزام کنند به آنان سفارش می‌فرمودند: «لا تَمْتَلُوا، و لا تَغْدِرُوا، و لا تَقْتُلُوا و لیداً و لا شَيْخاً کبیراً» (الهروی القاری، ۱۴۰۵: ۳۶۵). بر اساس این روایات، پیامبر گرامی اسلام (ص)، رزمندگان را به رعایت حال پیران، کودکان و زنان سفارش فرمودند و آنان را از تعدی به غیرنظامیان بر حذر داشتند. برخی از حقوق‌دانان اسلامی نیز به استناد منابع حقوقی اسلام، معتقدند ممنوعیت به‌کارگیری سلاح‌های بیولوژیک را می‌توان از قواعد دیگری مانند اصل تفکیک، ممنوعیت کشتن غیرنظامیان و ممنوعیت تخریب اماکن، جز در حد ضرورت، استفاده کرد (زحیلی، ۱۴۰۱: ۱۴۳).

همچنین خداوند متعال در قرآن کریم در آیه «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (بقره: ۱۹۰) می‌فرماید: «و در راه خدا، با کسانی که با شما می‌جنگند، بجنگید، ولی از اندازه درنگذیرید، زیرا خداوند تجاوزکاران را دوست نمی‌دارد» (مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۷: ۶). جهاد مخصوص افراد نظامی است و کشتن افرادی که نقشی در نبرد ندارند مصداقی از تعدی و تجاوز تلقی می‌گردد. حقوق بشردوستانه اسلامی از کسانی که در جنگ‌ها مشارکت نمی‌کنند، مانند غیرنظامیان و پرسنل نظامی مذهبی محافظت می‌کند. همچنین از کسانی محافظت می‌کند که دیگر در جنگ مشارکتی ندارند، مانند مجروحین و مبارزان بیمار و اسرای جنگی (ABCs of International Humanitarian Law, 2014:5). این افراد از حق زندگی و احترام به تمامیت جسمی و روحی برخوردار هستند. آن‌ها همچنین از ضمانت‌های قانونی برخوردار می‌باشند و با آن‌ها بایستی در تمامی شرایط به‌صورت بشردوستانه و بدون هیچ تبعیضی رفتار شود (international Committee of the Red Cross, 2007: 2).

۳-۳. اصل تناسب در درگیری

اصل تناسب، بدین معنی است که خسارات و صدمات ناشی از درگیری‌ها در مقایسه با مزیت و فوایدی که از این درگیری‌ها به دست می‌آید، نباید بیش از حد لزوم باشد. همچنین، بر اساس آیه ۱۹۰ سوره بقره،^۱ نهی از زیاده‌روی و تعدی از حد، بازتاب رعایت اصل تناسب در درگیری‌ها است؛ زیرا، نهی در «لا تعتدوا» مطلق است و شامل هرگونه تعدی می‌شود؛ بنابراین بایستی میان آثار تخریبی مشروع یک حمله و آثار جانبی نامطلوب آن حمله، توازن وجود داشته باشد. خسارات و صدمات اتفاقی یک حمله

۱. «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ»، «و در راه خدا، با کسانی که با شما می‌جنگند، بجنگید، ولی از اندازه درنگذیرید، زیرا خداوند تجاوزکاران را دوست نمی‌دارد».

نظامی نایستی بیش از حد و اندازه معقول باشد. اصل تناسب عاملی محدود کننده در هدایت درگیری‌ها به حساب می‌آید و متضمن حمایت هرچه بیشتر از مردم عادی است.

۳-۴. حرمت تخریب و نابودی محیط زیست

سلاح‌های بیولوژیک، علاوه بر این که موجب کشتار وسیعی می‌شود، باعث تخریب گسترده و بدون تفکیک اهداف غیرنظامی از جمله محیط زیست طبیعی نیز می‌گردد. محیط‌زیستی که از عناصری تشکیل شده که رشد گیاهان و حیوانات و زندگی انسان وابسته به آن‌ها است (دستغیب، ۱۳۹۵: ۳۹). در حقوق اسلام تأکید زیادی بر سالم نگه داشتن محیط‌زیست که ارتباط مستقیم با سلامت انسان‌ها دارد، شده است. هرچه محیط‌زیست ما سالم‌تر باشد سلامتی ما بیشتر حفظ می‌شود. اسلام محیط‌زیست را واحدی غیرقابل تجزیه در نظر می‌گیرد و بین انسان و محیط‌زیست در جهان هستی جدایی قائل نیست (فهیمی و مشهدی، ۱۳۹۵: ۴۸). محیط‌زیست، یکی از عوامل تأثیرگذار در زندگی بشر تلقی می‌گردد؛ زیرا، انسان‌ها در تمام دوران زندگی خود با محیط اطراف خود ارتباط نزدیکی دارند. حق برخورداری از محیط‌زیست سالم از نظر زیست‌محیطی و مساعدت برای توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی لازم است (امیرارجمند، ۱۳۷۳: ۳۷۴). آب، هوا، خاک و عوامل درونی و بیرونی عناصر تشکیل‌دهنده محیط‌زیست می‌باشند که بر حیات، رشد و بقای موجودات زنده تأثیرگذار هستند (فهیمی، ۱۳۸۷: ۸۱). از آنجاکه مجموعه عناصر تشکیل‌دهنده محیط‌زیست به‌طور مستقیم و غیرمستقیم با هم در تعامل هستند، برای برخورداری از محیط‌زیست سالم لازم است در تعامل عناصر سازنده محیط‌زیست توازن برقرار باشد. در صورت برهم خوردن این توازن، تعالی و استمرار حیات انسانی نیز تحت تأثیر قرار خواهد گرفت. یکی از عواملی که این توازن را به هم می‌زند و باعث آلودگی محیط‌زیست می‌شود، عوامل بیولوژیک است (حسینی شیرازی، ۱۴۴۲: ۴۳). از سویی آلودگی محیط‌زیست تأثیر مستقیم بر سلامت انسان‌ها دارد. سلامتی، یکی از بنیادی‌ترین حق‌های بشری است که دین مبین اسلام تأکیدات فراوانی بر لزوم حفظ و ارتقای آن دارد.

از منظر قرآن مجید، حمایت و حراست از محیط‌زیست چنان جدی و با اهمیت است که اگر کسی بدون نیاز و ضرورت اقدام به تخریب یا نابودی آن نماید از جمله مفسدان روی زمین خواهد بود («وَإِذَا تَوَلَّى سَعْيٍ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ») (سوره بقره، آیه ۲۰۵). «و هنگامی که برگردد [یا ریاستی یابد] کوشش می‌کند که در زمین فساد نماید و کشت و نسل را نابود سازد و خداوند تباہکاری را دوست ندارد» (انصاری، ۱۳۹۳: ۳۹۵). فساد به معنی خارج شدن چیزی از حالت طبیعی، اعتدال و صحت است و هلاکت یعنی زایل و نابود شدن چیزی که نتوان از آن استفاده کامل و بهره‌بری مناسب را نمود (لطفی و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۲). از اطلاق آیه مبارکه استفاده می‌شود که از بین

بردن محیط‌زیست و هلاکت حرث و نسل^۱ از سوی هرکسی اعم از نیروی خودی یا دشمن صورت گیرد، اقدام فساد انگیز است و از میان بردن هرگونه موجود زنده، اعم از موجودات زنده نباتی، حیوانی و انسانی و به‌طورکلی محیط‌زیست حرام بوده و نبرد با دشمن نمی‌تواند بهانه‌ای برای استفاده از مواد سمی و آلوده‌کننده علیه سرزمین و مناطقی باشد که هیچ نقش مؤثری در نتیجه نبرد ندارد و درعین حال، ضرورت نظامی نیز آن را اقتضا نمی‌نماید که آن‌هم می‌تواند تعدی از حدود الهی باشد (قربان‌نیا و اخگری‌بناب، ۱۳۹۰: ۹۳). همچنین از آیه ۱۹۰ سوره مبارکه بقره^۲ نیز می‌توان به حرمت استفاده از سلاح‌های بیولوژیک استفاده کرد؛ زیرا شاخصه و معیار مهمی که از نهی الهی در این آیه مبارکه استنباط می‌شود، می‌تواند به سلاح‌های بیولوژیک نیز نسبت داده شود، چراکه این سلاح‌ها هیچ مرز و محدودیتی را نمی‌شناسد و کاربردشان باعث نابودی گسترده گیاهان و کشتار وسیع موجودات زنده از جمله انسان‌ها می‌شود. پیامبر گرامی اسلام (ص) نیز هرگاه لشکری را به مأموریتی اعزام می‌کردند، سفارش می‌فرمودند: «... لا تَغْلُوا و لا تَمْتَلُوا و لا تغدروا و لا تقتلوا شیخاً فانیاً و لا صبیباً و لا إمراً و لا تقطعوا شجراً الا ان تضطروا لیها» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۵: ۸۵) با دشمنان بجنگید؛ اما پیران، کودکان و زنان را اسیر و مثله نکنید، به آنان خیانت نکنید و آنان را نکشید و درختان را جز برای ضرورت قطع نکنید. بر اساس این روایت، پیامبر گرامی اسلام (ص)، رزمندگان را به حفظ محیط‌زیست سفارش فرمودند و آنان را از تخریب آن بر حذر داشتند.

۳-۵. وجوب حفظ کرامت انسانی

کرامت انسانی، از جمله کلیدی‌ترین مفاهیمی است که در حمایت از ابنای بشر و مقام انسان مورد توجه نظام حقوقی اسلام قرار گرفته است. مکتب مقدس اسلام احترام به کرامت انسان‌ها را یک اصل بنیادین مورد تأکید قرار داده و از اهانت و تحقیر انسان‌ها باز داشته است، به‌طوری‌که حتی خود اشخاص را از تعرض نسبت به کرامت انسانی خویش که از عطایای خداوند متعال است ممنوع ساخته است (جعفری، ۱۳۷۰: ۲۶۹). کرامت انسانی در آیات قرآن کریم و روایات معصومین (ع) به‌صورت صریح و ضمنی مورد توجه قرار گرفته است، به‌طور مثال آیه ۷۰ سوره اسراء می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَبْرِ وَ الْبَحْرِ...» و به راستی ما فرزندان آدم را تکریم نمودیم و آنان را در خشکی و دریا به سیر دادیم... (بهرام‌پور، ۱۳۸۵: ۱۶۴). این در حالی است که چنین توصیفی در شأن هیچ موجود دیگری از

۱. حرث، به‌محصولی که از زراعت و کشاورزی پیش از دروکردن، به‌دست آید، اطلاق می‌شود، و آن نتیجه زراعت است، و برای تأمین زندگی و خوراک بشر بوده و با از بین رفتن آن معاش انسان مختل و نظم زندگی به‌هم خواهد خورد. و نسل، عبارت است از خروج چیزی یا امری از متن چیزی دیگر، مانند تولد طفل از مادر خواه در انسان باشد یا در حیوان، اخلاص در این جهت موجب از بین رفتن انسان و حیوان خواهد بود (مصطفوی، ۱۳۸۰: ۶۸).

۲. «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ»

ناحیه خداوند متعال صورت نگرفته است. مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌نویسد: «کرامت به فرد یا ملت خاصی اختصاص ندارد، بلکه مراد از آیه بیان حال جنس بشر است» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۵۵؛ قرانتی، ۱۳۸۳: ۹۵). منشأ مقام کرامت انسان، عقل او و دمیده شدن روح الهی در آدم است که این دو شاخص در همه نسل آدم ثابت است. بدون تردید، به‌کارگیری سلاح‌های بیولوژیک سلامتی و امنیت را که از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در تعالی و پیشرفت جوامع بشری است، به خطر می‌اندازد و بدون وجود آن‌ها، حیثیت و کرامت انسانی مخدوش و باعث ایجاد درد و رنج عظیم جسمی و روحی بین انسان‌ها خواهد شد؛ بنابراین، وجوب حفظ کرامت انسانی و انسانیت و کاهش تلفات، خسارات و تسکین آلام بشری یکی از اصول مهم مورد توجه و تأکید اسلام است و بی‌توجهی به این اصول می‌تواند در ابعاد وسیعی عناصر مورد حمایت را تحت تأثیر قرار دهد. در نتیجه استفاده از این سلاح‌ها در درگیری‌ها، با کرامت و اصول اولیه انسانی مغایر است و به‌وسیله همه فرهنگ‌ها از جمله فرهنگ مترقی اسلام، ممنوع اعلام شده است.

۴. تطبیق رویکرد مبانی حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام در ممنوعیت استفاده از سلاح‌های بیولوژیک

همان‌طور که بیان شد استفاده از سلاح‌های بیولوژیک در درگیری‌ها، به دلیل ماهیت غیرانسانی و وحشیانه‌ای که دارند و آثار مخرب و زیانباری که از خود برجای می‌گذارند، بر اساس مبانی حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام ممنوع است. اگرچه ممنوعیت به‌کارگیری این‌گونه سلاح‌ها در اسلام، از آغاز ظهور اسلام؛ یعنی قرن‌ها قبل از حقوق موضوعه مورد تأکید بوده است. برای ممنوعیت استفاده از این سلاح‌های بیولوژیک در حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

۴-۱. مغایرت با اصول حقوق بشردوستانه و کرامت انسانی

استفاده از سلاح‌های بیولوژیک در درگیری‌ها، قابلیت آسیب رساندن به افراد چه نظامیان و چه غیرنظامیان، تأثیرات سوء انسانی دارد که از ناتوان‌سازی موقت گرفته تا حتی مرگ را به دنبال دارد. اگرچه، سلب حیات از نیروهای دشمن از رهگذر حقوق بین‌الملل ممنوع نشده؛ ولی کیفیت و شیوه این عمل به نظم در آمده است. شاید سلاح‌های بیولوژیک در حصول پیروزی بسیار مؤثر تلقی شوند، اما مؤثر بودن یک سلاح آن را از ممنوعیت وضع‌شده بری نمی‌کند. کاربرد این‌گونه سلاح‌ها در درگیری‌ها برخلاف مفاهیم اخلاقی، انسانی و روحیه نظامی است و کاربردش مفهوم یک جنگ حقیقی یا مشروع را ندارد. یک دانشمند سوئدی به نام سی. جی. هدن^۱ مغایرت کاربرد سلاح‌های بیولوژیک با اصول انسانی را یک

میثاق انسانی نامیده که می‌توان آن را پیمان عدم انسانیت یا پیمان عدم پستی^۱ نامید (شاه‌حسینی، ۱۳۸۱: ۵۹۵).

بنابراین، یکی از مهم‌ترین دلایلی که بر عدم مشروعیت در به‌کارگیری سلاح‌ها بیولوژیک دلالت دارد، این واقعیت است که اغلب اصول و قواعد حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام از جمله اصل محدودیت، تفکیک و تناسب و دیگر اصول حقوق بشردوستانه را در مورد این‌گونه سلاح‌ها نمی‌توان رعایت کرد، به خصوص هنگامی که جمعیت غیرنظامی، تحت تأثیر کاربرد این‌گونه سلاح‌ها قرار می‌گیرند یا امکان چنین امری وجود داشته باشد. در نتیجه، قواعد عامی که درباره حمایت از جمعیت غیرنظامی اعمال می‌شود مبنای ممنوعیت کاربرد سلاح‌های بیولوژیک را مضاعف می‌کند (شاه‌حسینی، ۱۳۸۱: ۲۷۳). علاوه بر این، اصول حقوق بشردوستانه، ریشه در کرامت انسانی دارند. کرامت انسانی، از جمله مفاهیمی است که در حمایت از انبای بشر و مقام انسان مورد توجه نظام‌های حقوقی، اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر و قوانین اساسی کشورها قرار گرفته است. بدون تردید، حیات، سلامتی و امنیت از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در تعالی و پیشرفت جوامع بشری است و بدون وجود آن‌ها، استقلال، حیثیت و کرامت انسانی مخدوش و باعث ایجاد درد و رنج عظیم جسمی و روحی بین انسان‌ها خواهد شد. همچنین، بر اساس ماده ۲۳ معاهده چهارم ۱۹۰۷ میلادی لاهه و بند ۲ ماده ۳۵ پروتکل ۱۹۷۷ میلادی، به‌کارگیری سلاح‌ها، پرتاب‌شونده‌ها یا موادی که مخصوص ایجاد بلا یا مصائب زاید است ممنوع است؛ بنابراین حمایت از کرامت انسانی و انسانیت و کاهش تلفات، خسارات و تسکین آلام بشری یکی از اصول مهم در درگیری‌ها است و بی‌توجهی به این اصول می‌تواند در ابعاد وسیعی عناصر مورد حمایت را تحت تأثیر قرار دهد.

۴-۲. تخریب محیط‌زیست و تهدید سلامت انسان‌ها

سلاح‌های بیولوژیک، علاوه بر این که موجب نقض اصول حقوق بشردوستانه و حقوق بشر (کرامت انسانی) است، باعث تخریب و آلودگی گسترده و بدون تفکیک اهداف غیرنظامی از جمله محیط‌زیست طبیعی می‌گردند. بر اساس اصول و قواعد حقوق بشردوستانه بین‌المللی، همچنین حقوق و مبنای اسلامی، سالم نگه داشتن محیط‌زیست که ارتباط مستقیم با سلامت انسان‌ها دارد، مورد تأکید است. از دیدگاه قرآن کریم، حراست از محیط‌زیست از چنان اهمیتی برخوردار است که اگر کسی اقدام به تخریب آن نماید، مفسد فی الارض محسوب می‌شود. مرحوم علامه طباطبایی در ذیل تفسیر آیه ۲۰۵ سوره مبارکه بقره^۲ می‌فرماید، در بعضی از روایات هلاکت حرث و نسل به هلاکت دین و انسانیت تفسیر شده است

1. The pact of Vileness

۲. «وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْحَرْثُ وَ النَّسْلُ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ»

(علامه طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۴۴). برخی از مفسرین در تفسیر این آیه، هلاک کردن حرث و نسل را به معنی از میان بردن هرگونه موجود زنده؛ اعم از موجودات زنده نباتی، یا حیوانی و انسانی می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۷۴).

به‌کارگیری سلاح‌های بیولوژیک، علاوه‌بر اینکه باعث تخریب و آلودگی محیط‌زیست می‌شود، تهدیدی برای سلامت انسان به‌شمار می‌رود و حق مسلمی را از او سلب می‌کنند. سلامتی، یکی از بنیادی‌ترین حق‌های بشری شناخته‌شده در نظام‌های ملی و بین‌المللی حقوق بشری است و دین‌مبین اسلام نیز تأکیدات فراوانی بر لزوم حفظ و ارتقای آن دارد. حق بر سلامت، طیف گسترده‌ای از حق‌ها را گرد هم آورده که هر کدام نقشی انکارناپذیر در تحقق آن ایفا می‌کنند. در واقع حق بر سلامت، حلقه ارتباط نسل‌های سه‌گانه حقوق بشر است. حق بر سلامت در پیوندی ناگسستگی با حق حیات (نسل اول حقوق بشر) قرار دارد و تأثیر مستقیمی بر حیات و زندگی جمعی انسان‌ها می‌گذارد. علاوه‌بر این، حق بر محیط‌زیست سالم که در نسل سوم حقوق بشر قرار دارد نیز از سرچشمه حق بر سلامت سیراب می‌شود. به این ترتیب، حق بر سلامتی را می‌توان حلقه ارتباط نسل‌های مختلف حقوق بشر قلمداد نمود (زمانی، ۱۳۸۵: ۳۰). آن چیزی که امروزه، سلامت افراد و جوامع را نشانه می‌رود و از این جهت باید آن را نقض آشکار حقوق بشردوستانه توصیف کرد، آلودگی محیط‌زیست است. برخی از فقهای اسلام نیز هلاکت حرث و نسل به‌واسطه آلودگی محیط‌زیست را از شدیدترین محرمات دانسته‌اند (شیرازی، ۱۴۲۰: ۲۲۹). با توجه به مطالب بیان شده می‌توان نتیجه گرفت که در کاربرد سلاح‌های بیولوژیک: اولاً، اصول حقوق بشردوستانه قابل رعایت نیستند؛ ثانیاً، در استفاده از این سلاح‌ها، کرامت انسانی خدشه‌دار می‌شود و ثالثاً باعث آلودگی گسترده محیط‌زیست می‌گردند؛ بنابراین، استفاده از این سلاح‌ها، نقض آشکار حقوق بشردوستانه است و می‌تواند یک جنایت ضد بشری را رقم زند. در نتیجه با توجه به آثار فحیعی و ضد انسانی که از خود برجای می‌گذارد استفاده از آن‌ها در هر شرایطی ممنوع است.

در مجموع باید اذعان داشت با مقایسه بین اصول و قواعد حقوق بشردوستانه بین‌المللی و اسلام، این حقوق دارای نقاط مشترکی می‌باشند که هدف آن‌ها حمایت از حیات، کرامت انسانی و انسانیت و تسکین آلام بشری و کاهش رنج‌های انسانی تا حد ممکن در زمان درگیری‌های مسلحانه است. با توجه به فلسفه و کارکرد اصول حقوق بشردوستانه بررسی‌ها نشان می‌دهد که اسلام در این زمینه پیشگام بوده است. قرآن کریم، قرن‌ها زودتر از حقوق بین‌الملل اصول حقوق بشردوستانه را ابلاغ کرده و بر رعایتشان در مخصصات مسلحانه تأکید ورزیده است که برخی از این اصول در اسناد بین‌المللی حقوق بشردوستانه نظیر کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ و پروتکل‌های الحاقی به آن‌ها ۱۹۷۷ و دیگر اسناد بین‌المللی نیز بازتاب یافته است. رعایت حقوق بشردوستانه از دیدگاه اسلام، به‌عنوان یک وظیفه و تکلیف دینی و شرعی بوده و هرگونه تخطی از آن، هم کیفر دنیوی و هم عقوبت اخروی در پی دارد. اسلام بر این نکته

تأکید فراوان دارد که هدف از تمام این تکالیف و وظایف، حفظ کرامت انسانی و ارتقا ارزش‌های والای آن است. نظر اسلام پیرامون جنبه‌های حقوق بشردوستانه فراتر از سطح معاهدات بین‌المللی است. در واقع، قوانین و مقررات اسلامی با این که حدود هزار و چهارصد سال پیش وضع گردیده‌اند، اما به مراتب از معاهدات و قوانینی که امروز در جهان مورد اجرا قرار می‌گیرد، پیشرفته‌تر، بهتر، عینی‌تر و کاربردی‌تر است و در عین حال، انطباق بیشتری با کرامت انسانی و عزت نفس بشری دارد (فقیه‌حیبی، ۱۳۹۵: ۱۰۰). تأکید اسلام بر رعایت اصول حقوق بشردوستانه بیانگر تقدم روابط دوستانه بر روابط خصمانه و در راستای پیشگیری از وقوع جنگ است. از نظر اسلام جنگ در صورتی معقول و مجاز است که اقدامات دعوت‌گرایانه و روش‌های انسان‌دوستانه مؤثر واقع نشود. جنگ در اسلام آخرین راهکار در برخورد با دشمن است که دعوت به حق را نادیده گرفته و زمینه هرگونه همزیستی مسالمت‌آمیز را از بین برده است (سلیمی، ۱۳۹۸: ۳۴۰)؛ بنابراین، می‌توان گفت که اصول حقوق بشردوستانه در اسلام از ابتکارات و مهندسی شارع مقدس اسلام است و خاستگاه الهی، سبقت زمانی، صبغه ابتکاری و ضمانت اجرایی معنوی اصول حقوق بشردوستانه اسلامی از امتیازات اسلام نسبت به حقوق بین‌الملل است. اصول حقوق بشردوستانه بین‌المللی به دلیل منشأ انسانی، جنبه انفعالی، تأخر زمانی از افراط و تفریط مصون نیستند و ضمانت اجرایی لازم را نیز ندارند.

نتیجه‌گیری

پیشرفت‌های بشر در زمینه علم و تکنولوژی باعث دستیابی انسان به سلاح‌هایی شده که نسبت به گذشته مخرب‌تر و کشنده‌تر شده‌اند. مهلک‌ترین این جنگ‌افزارها، سلاح‌های بیولوژیک هستند. دامنه کشتار این سلاح‌ها آن‌چنان وسیع و گسترده است که محدود نمودن تأثیرات و کنترل آن‌ها تقریباً غیرممکن است و این در حالی است که یکی از اصول مسلم و بنیادین حقوق بشردوستانه، بر اساس موازین اسلامی و اسناد بین‌المللی، اصل حمایت از غیرنظامیان، اصل حمایت از کرامت انسانی و اصل حمایت از محیط‌زیست می‌باشد. علاوه بر این، عدم مشروعیت استفاده از سلاح‌های بیولوژیک، برخاسته از اصول اخلاقی و انسانی نظیر اصل تفکیک میان نظامیان و غیرنظامیان، اصل منع ایراد و تحمیل درد و رنج بیهوده‌ای است که اصول یاد شده در منابع فقه اسلامی و اسناد مختلف حقوق بشردوستانه بین‌المللی به صورت‌های مختلف نمود یافته است که در کل تشکیل‌دهنده اصول جامع ناظر بر حقوق مخاصمات مسلحانه است و برای نیل و دستیابی به این اهداف عالی اخلاقی و انسانی لازم است در عمل گام‌های بلند و استواری در صحنه بین‌المللی برداشته شود.

از نظر قانونی نیز عدم کاربرد و ممنوعیت به‌کارگیری سلاح‌های بیولوژیک مستند به معاهدات بین‌المللی متعددی است که کاربرد سلاح‌های بیولوژیک را ممنوع اعلام کرده‌اند، به طوری که امروزه سه

نوع تعهد بین‌المللی؛ یعنی اصل انسانی بودن درگیری‌ها، اصل محدودیت در به‌کارگیری هر نوع جنگ‌افزار و روش و فنون جنگی وجود دارد که دولت‌ها با توجه به آثار فاجیع ناشی از کاربرد سلاح‌های بیولوژیک، ملزم به رعایت آن هستند. در مورد تعهد اول، یعنی اصل انسانی بودن درگیری‌ها، مقدمه پروتکل دوم الحاقی به کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو مقرر می‌دارد که اگر یک اقدام جنگی از طریق معاهدات بین‌المللی یا حقوق عرفی منع نشده باشد، این به آن معنا نیست که آن اقدام جنگی لزوماً موجه است؛ بنابراین، در صورت نبود قواعد خاص، بایستی به اصول انسانیت و حکم وجدان عمومی توجه کرد. دومین الزام دولت‌ها در عرصه به‌کارگیری سلاح‌های بیولوژیک، تعهدشان به اصل محدودیت در به‌کارگیری هر نوع جنگ‌افزار بر اساس ماده ۳۵ پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو است. بر اساس این اصل، اصول و قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه، به کلیه انواع جنگ‌افزارها تسری پیدا می‌کند. نهایتاً، به موجب ماده ۳۶ پروتکل اول الحاقی که امروزه، این ماده یکی از قواعد آمره بین‌المللی محسوب می‌شود و دولت‌های غیرعضو پروتکل نیز ملزم به رعایت آن هستند، دولت‌ها متعهد شده‌اند تا در تمامی شرایط، اصول و قواعد حقوق بشردوستانه را در به‌کارگیری انواع شیوه و روش‌های جنگی رعایت کنند. همچنین با توجه به نظریه مشورتی دیوان می‌توان به این نتیجه رسید که آثار ناشی از کاربرد سلاح‌های کشتار جمعی (هسته‌ای و بیولوژیک و شیمیایی) در زمان و مکان نمی‌گنجد؛ بنابراین کاربرد این‌گونه سلاح‌ها با ارزش‌های بین‌المللی و بشری در تعارض است و کاربرد آن‌ها می‌تواند به شدیدترین شکل ممکن این ارزش‌ها را نقض کند.

در نتیجه با توسل به اصول و قواعد حقوق بشردوستانه بایستی کاربرد سلاح‌های بیولوژیک در مخاصمات مسلحانه غیر قانونی و ممنوع گردد؛ چراکه با فرض ابتدای حقوق بشردوستانه بر ارزش‌های بشری و تضمین و تأمین منافع بشریت، کاربرد سلاح‌های بیولوژیک با آن همه آثار منفی اجتناب‌ناپذیر برای حیات و بقای بشری، نه تنها نمی‌تواند مجاز باشد؛ بلکه به دلیل نقض بسیاری از اصول و قواعد حقوق بشردوستانه و امنیت انسانی و ایجاد جراحات اضافی یا درد غیرضروری، بایستی ممنوع باشد. همچنین با توجه به آموزه‌های حقوق اسلامی هیچ تردیدی در حرمت و ممنوعیت به‌کارگیری سلاح‌های بیولوژیک وجود ندارد و حرمت کرامت انسانی اصل حداقلی صدمه و زیان و بقای نسل بشر را می‌توان به عنوان مبانی، قواعد و دلایلی دانست که این حرمت و ممنوعیت را تأیید می‌کنند. بنابراین تعارض موجود بین گزاره اسلامی با اصل منع تبعیض مندرج در کنوانسیون، ظاهری است.

فهرست منابع

- قرآن مجید، ترجمه: محمد مهدی فولادوند.
- البرزی ورکی، مسعود (۱۳۸۳ش). «نقد و بررسی نظر مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری راجع به تهدید یا توسل به سلاح‌های هسته‌ای»، *مجله حقوقی بین‌المللی*، شماره ۳۱.
- امامی، مسعود و شوپای جویباری، رضوانعلی (۱۳۹۵ش). *دانشنامه اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه*، تهران: نشر میزان.
- امیرارجمند، اردشیر (۱۳۷۳ش). «حفاظت از محیط‌زیست و همبستگی بین‌المللی»، تهران: *مجله تحقیقات حقوقی*، شماره ویژه.
- انصاری، محمدعلی (۱۳۹۳ش). *تفسیر مشکات*، مشهد: انتشارات بیان هدایت نور، جلد ۵.
- بهرام‌پور، ابوالفضل (۱۳۸۵ش). *نسیم حیات*، قم: نشر آوای قرآن، جلد ۱۵، چاپ دوم.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۷۵ش). *حقوق بشر از دیدگاه اسلام و غرب*، تهران: دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی.
- حمیدالله، محمد (۱۳۸۶ش). *سلوک بین‌المللی دولت‌اسلامی*، ترجمه: مصطفی محقق‌داماد، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- خالقی، ابوالفتح و نبوی، نعمت‌الله (۱۳۹۴ش). «به‌کارگیری سلاح‌های نامتعارف از منظر حقوق بین‌الملل کیفری و اسلام»، *فصلنامه پژوهش‌های تطبیقی حقوق اسلام و غرب*، شماره ۴.
- دستغیب، محمدرضا (۱۳۹۵ش). *تسلیحات کشتار جمعی از دیدگاه اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه*، تهران: نشر میزان، جلد ۳.
- راجز، پ. و و پل مالرب، آتیونی (۱۳۸۲ش). *قواعد کاربردی حقوق مخاصمات مسلحانه*، ترجمه: کمیته ملی حقوق بشردوستانه، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- رضوی‌فرد، بهزاد و نوروزی، میثم (۱۳۹۶ش). «نقش دیوان بین‌المللی دادگستری در توسعه و تحول حقوق بشردوستانه و حقوق بین‌الملل کیفری، اولین همایش بین‌المللی و سومین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی».
- رفیعی، سیدکمال (۱۳۷۶ش). *موازن حقوقی حاکم بر سلاح‌های متعارف*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- زمانی، سیدقاسم (۱۳۸۵ش). «شبه‌سازی درمانی و حق بر سلامت در قلمرو حقوق بین‌الملل بشر»، تهران: *مجله پژوهش حقوق و سیاست*، شماره ۱۹.
- زمانی، سیدقاسم و پیروی، حیدر (۱۳۹۱ش). «کارکرد منافع ملی حیاتی در حوزه‌های انسانی حقوق بین‌الملل: حقوق بشردوستانه»، *مجله حقوقی دادگستری*، شماره ۷۹.
- ساعد، نادر (۱۳۹۲ش). *چارچوب‌بندی کاربرد سلاح‌های ممنوعه در حقوق بشردوستانه و اسلام*، اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه، تهران: نشر میزان.
- ساعد، نادر (۱۳۸۶ش). *حمایت از غیرنظامیان در حقوق مخاصمات مسلحانه بین‌المللی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، تهران: دانشگاه تهران.
- سلیمی، عبدالحکیم (۱۳۹۸ش). «اصول حقوق بشردوستانه در اسلام با نگاهی به حقوق بین‌الملل»، در مجموعه

- مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، کمیسیون تخصصی فقه و حقوق اسلامی، تهران: انتشارات آفتاب توسعه.
- سلیمی ترکمانی، حجت (۱۳۹۴ش). **حقوق بین‌الملل هسته‌ای**، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.
- سیاه‌رستمی، هاجر (۱۳۹۰ش). **قواعد اساسی کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹ و پروتکل‌های الحاقی ۱۹۷۷**، تهران: نشر سرسم به سفارش دبیرخانه کمیته حقوق بشر دوستانه.
- شاه‌حسینی، محمدحسن (۱۳۸۱ش). **دفاع در برابر جنگ بیولوژیک و بیوتروریسم**، تهران: سازمان تحقیقات نیروهای مقاومت بسیج، جلد ۲-۱.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴ش). **تفسیرالمیزان**، ترجمه: سید محمدباقر موسوی‌همدانی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، جلد ۱۳.
- عظیمی شوشتری، عباسعلی (۱۳۹۲ش). **جستاری کلی در مقررات بشردوستانه در فقه اسلامی**، در مجموعه مقالات دومین همایش اسلام و حقوق بشردوستانه بین‌المللی، مرکز مطالعات تطبیقی اسلام و حقوق بشردوستانه بین‌المللی، به کوشش غلامرضا جلالی، انتشارات آستان قدس رضوی.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳ش). **تفسیر نور**، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قربان‌نیا، ناصر و اخگری‌بناب، نادر (۱۳۹۰ش). «عدم مشروعیت کاربرد سلاح هسته‌ای در پرتو اصل تفکیک (با رویکرد اسلامی)»، **مجله حقوق اسلامی**، شماره ۲۸.
- فقیه‌حبیبی، علی (۱۳۹۵ش). «جایگاه حقوق بشردوستانه در اسلام و اسناد بین‌المللی»، **فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام**، شماره ۲.
- فلسفی، هدایت‌الله (۱۳۷۰ش). «روش‌های شناخت حقوق بین‌الملل»، **مجله تحقیقات حقوقی**، شماره ۹.
- فهیمی، عزیزالله (۱۳۸۷ش). «نگاهی گذرا به مباحث فقهی مربوط به محیط‌زیست از دیدگاه آیات و روایات»، **مجله تخصصی فقه و اصول**، شماره ۴.
- فهیمی، عزیزالله و مشهدی، علی (۱۳۹۵ش). **حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه از منظر اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه**، تهران: خرسندی.
- کاسسه، آنتونیو (۱۳۷۵ش). **نقش زور در روابط بین‌الملل**، ترجمه: مرتضی کلانتری، تهران: نشر آگاه.
- لطفی، عبدالرضا؛ فقهی، محمدرضا و اخگری‌بناب، نادر (۱۳۹۵ش). **حمایت از محیط‌زیست، اموال و اماکن در مخاصمات مسلحانه**، تهران: نشر میزان، جلد ۲.
- مصطفوی، حسن (۱۳۸۰ش). **تفسیر روشن**، تهران: مرکز نشر کتاب، جلد ۱.
- مکارم‌شیرازی، ناصر (۱۳۸۷ش). **تفسیر نمونه**، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه، جلد ۲، چاپ چهل‌وهفت.
- ممتاز، جمشید (۱۳۷۷ش). **حقوق بین‌الملل سلاح‌های کشتارجمعی**، ترجمه: امیرحسین رنجبران، تهران: نشر دادگستر.
- موسوی، سیدفضل‌الله و چهل‌تتی، مهدی (۱۳۹۰ش). «موازن حقوقی در منع دستیابی تروریست‌ها به سلاح‌های زیستی»، در: **مجموعه مقالات تروریسم، آسیب‌شناسی، بازیگران و ساختارها**، تهران: مجمع جهانی صلح اسلامی.

منابع عربی

- حسینی شیرازی، سیدمحمد (۱۴۴۲ق). *تقریب القرآن الی الازهان*. بیروت: دارالعلوم.
- حسینی شیرازی، سیدمحمد (۱۴۲۰ق). *الفقه البینه*. بیروت: مؤسسه الوعي الاسلامی، ج ۱
- حر عاملی، محمد ابن الحسن (۱۴۰۹ق). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم: مؤسسه آل البيت، جلد (۱۱-۱۵).
- حلی، ابن زهره (۱۴۱۷ق). *غنیة النزوع*. تحقیق شیخ ابراهیم بهادری، قم: مؤسسه الوفاء.
- حلی، ابن ادیس (۱۴۱۰ق). *السرائر*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین، جلد ۲.
- حلی، علامه، حسن ابن یوسف (۱۴۲۰ق). *تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه*. قم: مؤسسه آل البيت، جلد ۲.
- زحیلی، وهبه (۱۴۰۱ق). *آثار الحرب فی الفقه الاسلامی*. بی‌جا، دارالفکر، جلد ۳.
- طباطبایی بروجردی، سید حسین (۱۴۰۷). *جامع احادیث الشیعه*. قم، منشورات مدینه العلم، جلد ۱۳.
- طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۴۰۷). *تهذیب الاحکام*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، جلد ۶.
- طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۴۰۰ق). *الاقتصاد*. تهران: منشورات مکتبه جامع چهل ستون.
- طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۳۴۷ق). *الجمال و العقود فی العبادات*. ترجمه: محمد واعظزاده خراسانی، مشهد: چاپخانه دانشگاه مشهد.
- طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۳۸۷ق). *المبسوط فی فقه الامامیه*. جلد ۲، تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریه.
- کلینی، ابوجعفر محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، جلد ۵.
- مجلسی، علامه، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحارالانوار*. تحقیق: عبدالرحیم ربانی شیرازی، بیروت: مؤسسه الوفاء، جلد ۱۹.
- مجلسی، علامه، محمدباقر (۱۴۰۷ق). *مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، جلد ۱۸.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۹ش). *الامثل فی تفسیر کتاب الله المنزل*. قم: مدرسه الامام علی ابن ابی طالب (ع)، جلد ۲.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام فی مسائل الحل و الحرام*. دار احیاء التراث العربی، چاپ هفت.
- الهروی القاری، علی ابن محمد (۱۴۰۵ق). *شرح مسند ابی حنیفه*. بیروت: دار الکتب العلمیه.

References

- Biological Agents". United States Department of Labor: OSHA. Retrieved 2012-05-31. <https://fa.wikipedia.org/wiki> >
- Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction, 10 April 1972.
- Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899.
- Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907.
- International Court of Justice, Legality of the Threat or use of Nuclear Weapon, Advisory Opinion of 8 July 1996.

- ICRC, "International Humanitarian Law and the Challenges of Contemporary Armed Conflicts" Document prepared by the International Committee of the Red Cross for the 30th International Conference of the Red Cross and Red Crescent, Geneva, Switzerland, 26-30 November 2007.
- Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977.
- Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977.
- UN Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field, Signed at Geneva, 12 August 1949.
- UN Convention (II) for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea. Geneva, 12 August 1949.
- UN Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12. 1949.
- UN Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949.
- Sassòli, Marco, Bouvier, Antoine A., Quintin, Anne. (2001). How Does Law Protect in War? (3rd edition). Vol.1, Geneva, Switzerland: ICRC.
- ABCs of International Humanitarian Law. (2nd edition). (2014). Federal department of Foreign Affairs, Bern: Switzerland.

Persian resources

- Alborzivarki, Masoud, 1383, "Criticism of the advisory opinion of the International Court of Justice regarding the threat or resort to nuclear weapons", International Legal Journal, p.31
- Emami, Massoud and Shopai-Joibari, Ramzan Ali, 2015, Encyclopaedia of Islam and International Humanitarian Law, Tehran, Mizan Publishing House
- Amir Arajmand, Ardeshir, 1373, "Environmental Protection and International Solidarity", Tehran, Legal Research Journal, special issue.
- Ansari, Mohammad Ali, 2013, Tafsir Mashkat, Mashhad, Bayan Hedayat Noor Publications, Volume 5.
- Bahrampour, Abulfazl, 1385, Nasim Hayat, Qom, Avai Qur'an Publishing House, vol. 15, ch. 2.
- Jafari, Mohammad Taqi, 1370, Human rights from the perspective of Islam and the West, Tehran, International Legal Services Office.
- Hamidullah, Mohammad, 1386, The International Conduct of the Islamic State, translated by: Mostafa Mohagheq Damad, Tehran, Islamic Sciences Publishing Center.
- Khaleghi, Abolfath and Nabawi, Nematullah, 2014, "Using unconventional weapons from the perspective of international criminal law and Islam", Quarterly Journal of Comparative Studies of Islamic and Western Laws, Vol. 4.
- Dastghib, Mohammad Reza, 2015, Weapons of Mass Destruction from the Perspective of Islam and International Humanitarian Law, Tehran, Mizan Publishing, Volume 3.

- Rajes, P. And. and Paul Malerb, 1382 Athioni, Applied Rules of the Law of Armed Conflicts, translated by: National Committee for Humanitarian Rights, Tehran, Amir Kabir Publishing House.
- Razavifard, Behzad and Nowrozi, Maitham, 2016, "The role of the International Court of Justice in the development and transformation of humanitarian law and international criminal law, the first international conference and the third national conference on management and humanities research.
- Rafiei, Seyyed Kamal, 2016, legal standards governing conventional weapons, master's thesis in international law, Tehran, Faculty of Law and Political Science.
- Zamani, Seyyed Ghasem, 2016, "Similation of therapy and the right to health in the realm of international human rights", Tehran, Journal of Law and Politics Research, vol. 19.
- Zamani, Seyyed Qasem and Piri, Haider, 2013, "The Function of Vital National Interests in the Humanitarian Fields of International Law: Humanitarian Rights", Judiciary Journal, No. 79.
- Saed, Nader, 2013, framing the use of prohibited weapons in humanitarian law and Islam, Islam and international humanitarian law, Tehran, Mizan Publishing.
- Saed, Nader, 2016, Protection of civilians in the law of international armed conflicts, master's thesis of international law, Tehran, University of Tehran.
- Salimi, Abdul Hakim, 2018, "Principles of humanitarian law in Islam with a view to international law", in the collection of articles of the 4th International Congress of Islamic Humanities, Specialized Commission on Islamic Jurisprudence and Law, Tehran, Aftab Tehseh Publications.
- Salimi Turkmani, Hojjat, 2014, International Nuclear Law, Tehran, Shahr Danesh Institute of Legal Studies and Research.
- Siah Rostami, Hajar, (translator), 1390, the fundamental rules of the Geneva Conventions of 1949 and the additional protocols of 1977, Tehran, Sarsam publication by order of the Secretariat of the Humanitarian Rights Committee.
- Shahhosseini, Mohammad Hassan, 1381, defense against biological warfare and bioterrorism, Tehran, Basij Resistance Forces Research Organization, Vol. 1 and 2.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein, 1374, Tafsir al-Mizan, translated by Seyyed Mohammad Baqer Mousavihamdani, Islamic Publications Office, Qom, vol. 13.
- Azimi Shoushtari, Abbas Ali, 2013, a general survey of humanitarian regulations in Islamic jurisprudence, in the collection of articles of the second conference on Islam and International Humanitarian Law, Center for Comparative Studies of Islam and International Humanitarian Law, by Gholamreza Jalali, Astan Quds Razavi Publications.
- Qaraeti, Mohsen, 1383, Tafsir Noor, Tehran, Cultural Center of Lessons from the Qur'an.
- Gurbania, Nasser and Akhgari-Banab, Nader, 1390, "The illegitimacy of using nuclear weapons in the light of the principle of separation (with an Islamic approach)", Islamic Law Journal, no. 28.

- Faqih Habibi, Ali, 2015, "The Place of Humanitarian Rights in Islam and International Documents", Islamic World Political Research Quarterly, Vol. 2.
- Falsafi, Hedayatullah, 1370, "Methods of International Law Recognition", Journal of Legal Research, Vol. 9.
- Fahimi, Azizullah, 1387, "A brief look at jurisprudential issues related to the environment from the perspective of verses and hadiths", Specialized Journal of Fiqh and Usul, Vol. 4.
- Fahimi, Azizullah and Mashhadi, Ali, 2015, Environmental Protection in Armed Conflicts from the Perspective of Islam and International Humanitarian Law, Tehran, Khorsandi.
- Casse, Antonio, 1375, The role of force in international relations, translated by: Morteza Kalantari, Tehran, Aghah publication.
- Lotfi, Abdul Reza; Faqhi, Mohammadreza and Akhgari-Banab, Nader, 2015, protection of the environment, property and places in armed conflicts, Tehran, Mizan publication, vol. 2.
- Mostafavi, Hassan, 1380, Tafsir Roshan, Tehran, Book Publishing Center, Volume 1.
- Makarem Shirazi, Nasser, 1387, sample interpretation, Tehran, Dar al-Kutb al-Islamiyeh, vol. 2, ch. 47.
- Mumtaz, Jamshid, 1377, International Law of Weapons of Mass Destruction, translation and research: Amirhossein Ranjbaran, Tehran, Dadgstar Publishing.
- Mousavi, Seyyed Fazlullah and Chehltani, Mehdi, 2013, "Legal standards in preventing terrorists from accessing biological weapons", in: Collection of articles on terrorism, pathology, actors and structures, Tehran, World Islamic Peace Forum.

Arabic sources

- Hosseini Shirazi, Seyyed Mohammad, 1442 AH, Al-Qur'an Al-Azhan, Darul Uloom, Beirut
- Hosseini Shirazi, Seyyed Mohammad, 1420 AH, Al-Fiqh al-Biyeh, Beirut, Islamic Awareness Institute, volime 1.
- Har Amili, Muhammad Ibn Al-Hassan, 1409 A.H., detailing the means of the Shi'a to the study of Islamic matters, Qom, Al-Bayt Institute, vol. 11 and 15.
- Halabi, Ibn Zahra, 1417 AH, Ghaniyeh al-Nuzou, research of Sheikh Ibrahim Bahadri, Qom, Al-Wafa Institute.
- Hali, Ibn Idris, 1410 A.H., Al-Saraer, Qom, Al-Nashar al-Islami Institute of Jama'ah al-Madrasin, vol. 2.
- Hali, Allamah, 1420 A.H., Hasan Ibn Yusuf, Tahrir al-Ahkam al-Sharia Ali Madhhab al-Umamiya, Qom, Al-Al-Bayt Institute, vol. 2.
- Zaheli, Wahba, 1401 AH, Athar al-Harb fi Fiqh al-Islami, Bija, Dar al-Fakr, vol. 3.
- Tabatabaei Boroujerdi, Seyyed Hossein, 1407, Jame Hadith al-Shia, Qom, Madinah al-Alam manifesto, vol. 13.
- Tusi, Abu Jaafar Mohammad Bin Hasan, 1407 AH, Tahdib al-Ahkam, Tehran, Dar al-Kutb al-Islamiyya, vol. 6.
- Tusi, Abu Jaafar Mohammad Bin Hasan, 1400 A.H., Al-Ekhtisad, Tehran, Charters of Chehl Seton Jame School.

- Tusi, Abu Jaafar Mohammad Bin Hasan, 1347 AD, Al-Jamal and Al-Aqud fi Ubadat, translated by Mohammad Vaezzadeh Khorasani, Mashhad, Mashhad University Press.
- Tusi, Abu Jaafar Mohammad Bin Hasan, 1387 A.H., al-Mabusut fi fiqh al-Umamiyah, vol. 2, Tehran, al-Maktabeh al-Mortazawiyah, the works of al-Jaafari.
- Koleyni, Abu Jaafar Mohammad Bin Yaqub, 1407 AH, Al-Kafi, Tehran, Darul-Kutb-ul-Islamiya, vol. 5.
- Majlesi, Allameh, Mohammad Baqir, 1403 AH, Bihar al-Anwar, research by Abdur Rahim Rabbani Shirazi, Beirut, Al-Wafa Institute, vol. 19.
- Majlesi, Allameh, Mohammad Baqir, 1407 AH, Mirah al-Aqool fi Sharh Akhbar Al-Ar-Rasoul, Tehran, Dar al-Kitab al-Islamiya, vol. 18.
- Makarem Shirazi, Nasser, 1379, Al-Athmhl fi Tafsir Kitab Allah al-Manzil, Qom, Madrasa al-Imam Ali Ibn Abi Talib, peace be upon him, vol. 2.
- Najafi, Mohammad Hasan, 1404 AH, Javaher al-Kalam fi Masal al-Hal wa Haram, Revival of Arab Heritage, ch. 7.
- Al-Harwi al-Qari, Ali Ibn Muhammad, 1405 AH, Commentary on the Musnad of Abi Hanifa, Beirut, Dar al-Kitab al.